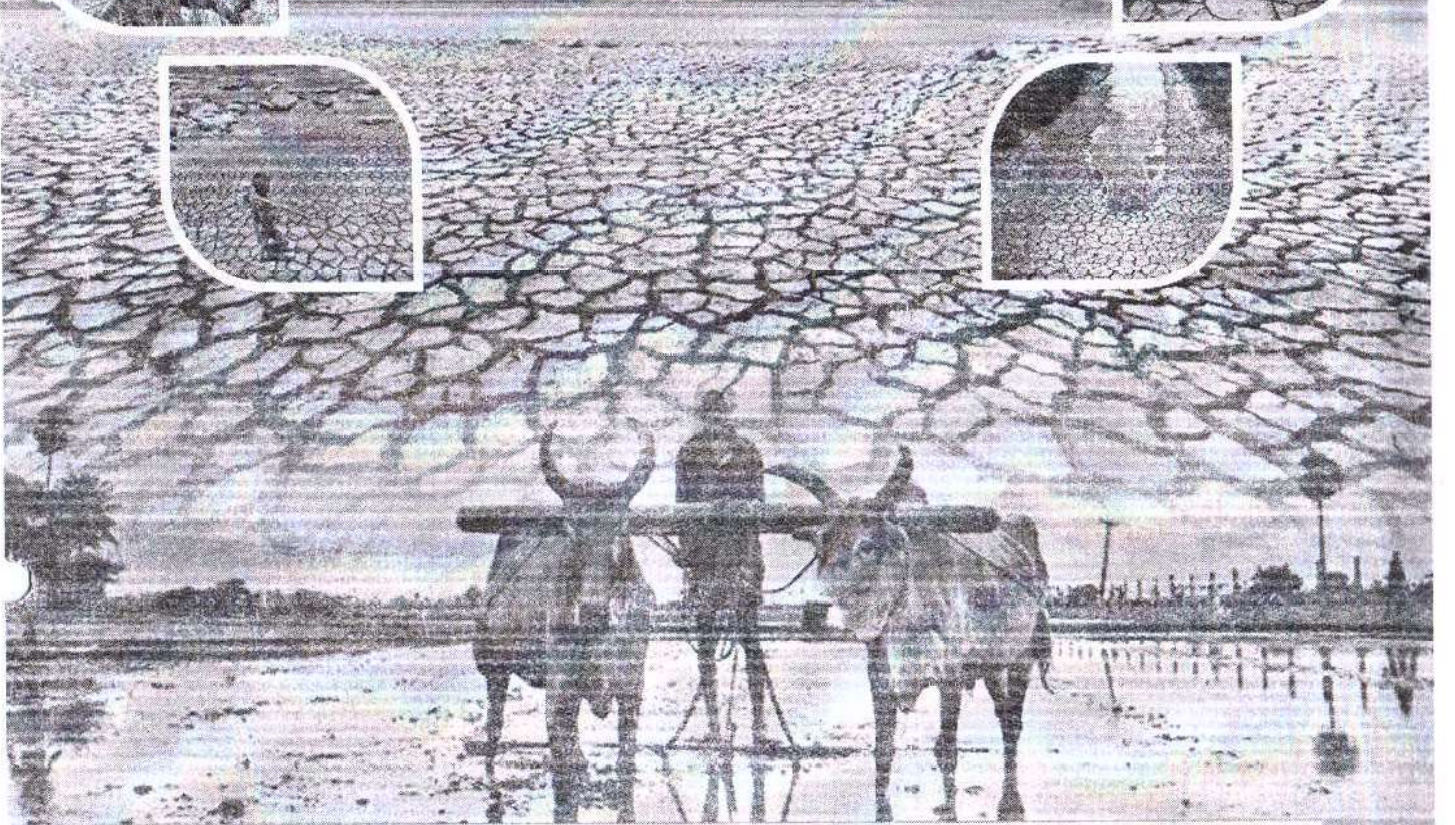
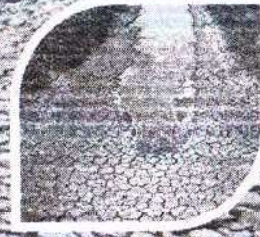

**ONE DAY MULTIDISCIPLINARY
INTERNATIONAL SEMINAR
ON**

PLIGHT OF INDIAN FARMERS : ISSUES AND CHALLENGES

**भारतीय शेतकऱ्यांच्या व्यथा वेदना,
दशा : समस्या व आव्हाने**

Saturday, 16th February, 2019

Organized by
Tararani Vidyapeeth's

KAMALA COLLEGE, KOLHAPUR

NAAC Reaccredited 'A' grade (3.12 CGPA)
College with Potential for Excellence
www.kamalacollegekop.edu.in

AARHAT MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL EDUCATION RESEARCH JOURNAL (AMIERJ)

A Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
SJIF Impact Factor : 6.236 ISSN : 2278-5655
Vol. VIII Special Issue -X, February 2019

PLIGHT OF INDIAN FARMERS: ISSUES AND CHALLENGES

**भारतीय शेतकऱ्यांच्या व्यथा वेदना, दशा :
समस्या व आव्हाने**

■ EDITORS ■

Dr. Smt. Neeta Dhumal
Department of English,
Kamala College, Kolhapur

Dr. Shri. Sujay Patil
Head, Department of Marathi,
Kamala College, Kolhapur

■ CO-EDITOR ■

Dr. Shri. Netaji Powar
Co-ordinator, YCMOU Study Centre,
Kamala College, Kolhapur

KAMALA COLLEGE, KOLHAPUR

NAAC Reaccredited 'A' grade (3.12 CGPA)

College with Potential for Excellence

www.kamalacollegekop.edu.in

Aarhat Publication and Aarhat Journal's
Peer Reviewed Interdisciplinary Research Journal
ISSN - 2278-5655
Online and Print Journal
SJIF Impact Factor : 6.236
Vol. VIII Special Issue No. X

Plight of Indian Farmers : Issues and Challenges

भारतीय शेतकऱ्यांच्या व्यथा वेदना, दशाः समस्या व आव्हाने

In Collaboration with

KAMALA COLLEGE, KOLHAPUR
NAAC Reaccredited 'A' grade (3.12 CGPA)
College with Potential for Excellence
www.kamalacollegekop.edu.in

© Principal, Kamala College, Kolhapur

Editors : Dr. Smt. Neeta Dhumal
Dr. Shri. Sujay Patil

Co-Editor : Dr. Shri. Netaji Powar

Technical Assistant : Smt. Poonam Pargavkar

Published by : Aarhat Publication and Aarhat Journal's
Mobile No. 9822307164/8355852142

Printed by : Shreekant Computers and Publishers,
University Road, Opp. Khare Mangal Karyalaya,
Kolhapur 416 008

Print : February 2019

Editor Disclaimer : The views expressed in Research papers published in this Journal by the authors are their own and the publisher and editor do not accept any legal responsibility regarding plagiarism or inaccuracy for the views of authors.

‘भारतातील कृषि-भूसाधन संपत्तीचा अभ्यास’

डॉ. बी. पी. पाटील

यशवंतराव चव्हाण कॉलेज,
उरुण-इस्लामपूर, जि. सांगली.

प्रस्तावना :-

उच्च दर्जाच्या मानवी गुणवत्तेद्वारेच प्रदेशातील साधनसंपत्तीचा विकास होत असतो. उच्च दर्जाच्या मानवी गुणवत्ताच साधनसंपत्तीचा विकास करून सर्वांगीण प्रगती साधते. पर्यावरणातील घटकांचा मानव कसा व कितपत उपयोग करून घेतो यावरून साधनसंपत्तीचा विकास अवलंबून असतो. भारताच्या आर्थिक विकासात साधनसंपत्तीला अतिशय महत्त्वाचे स्थान आहे. साधनसंपत्ती आर्थिक विकासाचा मूलभूत घटक आहे. देशाचा आर्थिक व सामाजिक विकास साधनसंपत्तीवरच अवलंबून असतो. भारताच्या लोकसंख्येच्या स्फोटामुळे भूमी व मानव यांचे बदलते व्यस्त प्रमाण, साधनसंपत्तीवरील वाढता ताण यामधून आज अनेक समस्या निर्माण होऊ लागल्या आहेत. भारताची चार संपत्तीची भांडारे म्हणजे नैसर्गिक संपत्ती, मानवी संपत्ती, सामाजिक संपत्ती आणि कृत्रिम उत्पादनाची संपत्ती ही आहेत. यामध्ये नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर विकासाचा दर कमी-अधिक अवलंबून असतो. नैसर्गिक साधनसंपत्ती मध्ये सुपीक जमीन, जलस्रोत, वने, प्राणिजीवन आणि खनिज संपत्ती इत्यादीचा समावेश होतो. यामुळे राष्ट्रीय नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा विकास आणि संवर्धन याचा अभ्यास शासकीय व अशासकीय पातळीवर केला जात आहे. अर्थशास्त्रज्ञ, पर्यावरणतज्ज्ञ व भूगोलतज्ज्ञ यांचे या अभ्यासात योगदान आहे.

साधनसंपत्तीची संकल्पना व व्याख्या :-

आपण संपत्तीचा (Wealth) अर्थ पैशाशी (Money) लावतो, विनिमयाचे साधन आहे, पैसा संपत्ती ठरत नाही. पर्यावरणातील हवा, पाणी, भूमी, वने, खनि, प्राणिजीवन हे घटक महत्त्वपूर्ण आहेत. या सर्व घटकांना 'साधनसंपत्ती' संबोधले जाते. ही संज्ञा पर्यावरणातील घटक व मानव यांच्याशी संबंधित आहे. मानवी बुद्धी, ज्ञान हीच साधनसंपत्तीची जननी आहे.

मानवी गरजांची पूर्तता करणारे पर्यावरणीय घटक म्हणजे 'साधनसंपत्ती' होय. आर्थिक व सामाजिक उद्दिष्टे सफल करणारे घटक म्हणजे साधनसंपत्ती होय. साधनसंपत्तीची व्याख्या पुढीलप्रमाणे-

१. पी. एफ. मॅनाल याची व्याख्या "निसर्गाने दिलेले व मानवास उपयुक्त असणारे घटक म्हणजे नैसर्गिक साधनसंपत्ती होय."
२. ब्रिटानिका ज्ञानकोश मधील व्याख्या "मानवाला उपयुक्त असणारे पर्यावरणीय घटक म्हणजे 'साधनसंपत्ती' होय."

ज्या राष्ट्रात विपुल साधनसंपत्ती आहे व विज्ञान, तंत्रज्ञानात प्रगती झाली आहे, ते देश आर्थिकदृष्ट्या समृद्ध आहेत. आज जरी देशात साधनसंपत्तीचा पुरेसा साठा असला तरी आर्थिक विकासाच्या योजनांबरोबर त्याची मात्रा कमी होऊ लागली आहे. म्हणून साधनसंपत्तीचा सुनियोजित वापर व विकास झाला पाहिजे.

साधनसंपत्तीचे घटक :-

१. नैसर्गिक साधनसंपत्ती :- हवामान, जमीन, जल, वनस्पती व खनि इ. समावेश होतो.
२. मानवी साधनसंपत्ती :- लोकसंख्या, भांडवल संपत्ती, विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि सांस्कृतिक घटक इ. समावेश होतो.

भारतीय मृदा :-

मृदा ही नैसर्गिक साधनसंपत्ती आहे. मृदा ही संपूर्ण पारिस्थितिकी पाया आहे. सर्व वनस्पती व प्राणी यांचा जीवनाधार आहे. याचाच अर्थ मानवी व प्राणिजीवन मृदेच्यावर अवलंबून आहे. म्हणून मृदा ही एक अनमोल साधनसंपत्ती असून जीवसृष्टीचा आधार आहे. मृदा ही पर्यावरणीय व जीवशास्त्रीय प्रक्रियांची निर्मिती आहे आणि हवामान, वनस्पती, प्राणी अंतःभागातील खडक, भूचूचना आणि काळाशी अंतःसंबंधित असून याचा प्रभाव जीवनावर होतो.

भारतातील मृदा प्रकार :-

देशातील ६५ टक्के लोकांचा 'शेती' हा प्रमुख व्यवसाय आहे. मृदा ही एक देशातील सर्वात महत्त्वाची नैसर्गिक साधनसंपत्ती आहे. भूपृष्ठाच्या वरच्या २० सें. मी. च्या मातीच्या थरावर भूपृष्ठावरील सर्व जीवसृष्टी, वनस्पती, प्राणी, वृक्ष, किटक, पक्षी आणि मानव यांचे जीवनमान आणि आरोग्य अवलंबून असते. भारतीय अनुसंधान कृषी संशोधन या संस्थेनुसार भारतामधील मृदेचे आठ प्रकार पुढीलप्रमाणे-

तक्ता क्र. १.१ : भारतीय मृदा प्रकार आणि पिके

अ.क्र.	मृदा प्रकार	व्याप्त क्षेत्र (चौ.कि.मी.) व टक्केवारी	पिके
१	गाळाची मृदा	१५ लक्ष (४५.६ टक्के)	तांदूळ, चहा, ऊस, फळे, ज्वारी, मका, गहू, ताग, तृणधान्ये, कडधान्ये, तेलबिया
२	कापसाची काळी मृदा	५.४६ लक्ष (१६.६ टक्के)	तृणधान्ये, तेलबिया, भाजीपाला, संत्री, मोसंबी, ऊस, तंबाखू, ज्वारी, द्राक्षे, बाजरी, कडधान्ये
३	तांबडी मृदा	३.५ लक्ष (१०.१५ टक्के)	भात, नाचणी, ऊस, तंबाखू, भाजीपाला
४	जांभा मृदा	२.४८ लक्ष (७.५ टक्के)	भात, नाचणी, कडधान्ये, ऊस, आंबा, काजू
५	वने व पर्वतीय मृदा	२.८५ लक्ष (८.६७ टक्के)	चहा, कॉफी, फळझाडे, मका, गहू, बाली
६	शुष्क व चालुकामय मृदा	१.४२ लक्ष (४.३१ टक्के)	तृणधान्ये, कापूस
७	क्षारयुक्त व अल्कली मृदा	६८०० चौ.कि.मी. (२.१ टक्के)	तांदूळ, ऊस, ज्वारी, बाजरी, केळी
८	पीटयुक्त व सेंद्रिय मृदा	--	--

संदर्भ :- सवदी ए. बी., कोळेकर पी. एस., २००९, 'भारताचा समग्र भूगोल', निराली प्रकाशन
भारतातील भूमी वितरण :-

भारतातील भूमीचे एकूण क्षेत्र ३२,८७,२६० चौ. कि. मी. आहे. भारतातील भूमीचे विभाग वेगवेगळ्या क्षेत्रामध्ये कसे झाले आहेत, ते तक्ता क्र. १.२ मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता क्र. १.२ : भारतातील भूमी वापर

भारतातील भूमी वापर	
एकूण क्षेत्र	३२,८७,२६० चौ. कि. मी.
लोकसंख्येची घनता	३६१.८ चौ. कि. मी.
एकूण क्षेत्र / १,००० लोकसंख्या	२.८ चौ. कि. मी./१,००० लोकसंख्या
जमीन क्षेत्र	२९,७३,१९० चौ. कि. मी.
जमीन क्षेत्र/१,००० लोकसंख्या	२.५ चौ. कि. मी./१,००० लोकसंख्या
जमीन क्षेत्र (एकूण क्षेत्रापैकी)	९०.४ टक्के (एकूण क्षेत्रापैकी)
भूपृष्ठीय जलसंपत्ती/पाणी	३,१४,०७० चौ. कि. मी.
भूपृष्ठीय जलसंपत्ती/१,००० लोकसंख्या	०.३ चौ. कि. मी./१,००० लोकसंख्या
भूपृष्ठीय जलसंपत्ती (एकूण क्षेत्रापैकी)	९.६ टक्के एकूण क्षेत्रापैकी
शेतजमीन	१७,९९,००० चौ. कि. मी.
शेतजमीन/१,००० लोकसंख्या	१.५ चौ. कि. मी./१,००० लोकसंख्या

शेतजमीन (एकूण क्षेत्रापैकी)	५४.७ टक्के एकूण क्षेत्रापैकी
शेतजमीन (एकूण जमिनीपैकी)	६०.५ टक्के एकूण जमिनीपैकी
पिक लागवडीखालील जमीन	१५,८६,५०० चौ. कि. मी.
पिक लागवडीखालील जमीन /१,००० लोकसंख्या	१.३ चौ. कि. मी./१,००० लोकसंख्या
पिक लागवडीखालील जमीन (एकूण क्षेत्रापैकी)	४८.३ टक्के एकूण क्षेत्रापैकी
पिक लागवडीखालील जमीन (एकूण जमिनीपैकी)	५३.४ टक्के एकूण जमिनीपैकी
पिक लागवडीखालील जमीन (एकूण शेतजमीन)	८८.२ टक्के एकूण शेतजमीनीपैकी
बारमाही पिके	१,०८,५०० चौ. कि. मी.
बारमाही पिके/१,००० लोकसंख्या	०.१ चौ. कि. मी./१,००० लोकसंख्या
बारमाही पिके (एकूण क्षेत्रापैकी)	३.३ टक्के एकूण क्षेत्रापैकी
बारमाही पिके (एकूण जमिनीपैकी)	३.६ टक्के एकूण जमिनीपैकी
बारमाही पिके (एकूण शेतजमीन)	६.० टक्के एकूण शेतजमीनीपैकी
कुरणे व गायरान	१,०४,००० चौ. कि. मी.
कुरणे व गायरान/१,००० लोकसंख्या	०.१ चौ. कि. मी./१,००० लोकसंख्या
कुरणे व गायरान (एकूण क्षेत्रापैकी)	३.२ टक्के एकूण क्षेत्रापैकी
कुरणे व गायरान (एकूण जमिनीपैकी)	३.५ टक्के एकूण जमिनीपैकी
कुरणे व गायरान (एकूण शेतजमीन)	५.८ टक्के एकूण शेतजमीनीपैकी
वन क्षेत्र	६,७७,५९८ चौ. कि. मी.
वनक्षेत्र/१,००० लोकसंख्या	०.६ चौ. कि. मी./१,००० लोकसंख्या
वनक्षेत्र (एकूण क्षेत्रापैकी)	२०.६ टक्के एकूण क्षेत्रापैकी
वनक्षेत्र (एकूण जमिनीपैकी)	२२.८ टक्के एकूण जमिनीपैकी
इतर भूभाग	४,९६,५९२ चौ. कि. मी.
इतर भूभाग/१,००० लोकसंख्या	०.४ चौ. कि. मी./१,००० लोकसंख्या
इतर भूभाग (एकूण क्षेत्रापैकी)	१५.१ टक्के एकूण क्षेत्रापैकी
इतर भूभाग (एकूण जमिनीपैकी)	१६.७ टक्के एकूण जमिनीपैकी

वरील तक्ता क्र. १.२ मध्ये भारतातील भूमी वापर दर्शविला आहे. भारतामध्ये एकूण क्षेत्र २९,७३,१९० चौ. कि. मी. आहे. त्यापैकी जमिनीचे क्षेत्र ९०.४ टक्के आहे. तर भूपृष्ठीय जलसंपत्ती (पाणी) एकूण क्षेत्रापैकी ९.६ टक्के भारतात आहे. भारतामध्ये एकूण क्षेत्रापैकी शेतजमीन ५४.७ टक्के व ६०.५ टक्के एकूण जमिनीपैकी शेतजमीन आहे. पिक लागवडी खालील जमीन भारतामध्ये एकूण क्षेत्रापैकी ४८.३ टक्के, ५३.४ टक्के एकूण जमिनीपैकी आणि ८८.२ टक्के एकूण शेतजमिनीपैकी आहे. भारतातील एकूण क्षेत्रापैकी बारमाही पिके खालील क्षेत्र ३.३ टक्के, ३.६ टक्के एकूण जमिनीपैकी, ६.० टक्के एकूण शेतजमिनीपैकी आहे. भारतातील एकूण क्षेत्रापैकी कुरणे व गायरान खालील क्षेत्र ३.२ टक्के एकूण क्षेत्रापैकी आहे, ३.५ टक्के एकूण जमिनीपैकी, ५.८ टक्के एकूण शेतजमिनीपैकी आहे. भारतामध्ये एकूण क्षेत्रापैकी वनक्षेत्र २०.६ टक्के आहे, २२.८ टक्के एकूण जमिनीपैकी आहे आणि इतर भूभाग (एकूण क्षेत्रापैकी) १५.१ टक्के, १६.७ टक्के एकूण जमिनीपैकी आहे.

भारतातील जमीन या साधनसंपत्तीची उत्पादकता :-

‘शेती विकास हा देशाच्या आर्थिक विकासाचा गाभा आहे’ असे १० वी पंचवार्षिक योजना ब्रीदवाक्य आहे. शेती भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. शेतीमधून १५.७ टक्के राष्ट्रीय उत्पादन मिळते. शेतीमधून ६० टक्के भारतीय लोकांना रोजगार मिळतो. भारताने जमीन साधनसंपत्तीचा योग्य वापर करून शेती, उद्योग आणि सेवाक्षेत्राचा जलद आर्थिक विकास घडवून आणला आहे. या शेतीबरोबर कुक्कुटपालन, मत्स्यव्यवसाय, भाजीपाला, फळे, फुले आणि दुग्ध व्यवसाय इ. जलद विकास झाला आहे. भारतीय शेती उत्पादित माल कापड, साखर, जूट, तेल मिल, भात मिल, डाल मिल इत्यादी उद्देशांना कच्चा माल पुरविला जातो. भारतामध्ये सन २०१६-१७ या वर्षात अन्नधान्य पिकाचे उत्पादन २७५.६८ द. ल. टन, डाळ पिकाचे उत्पादन २२.९५ द. ल. टन, तेलबियाचे उत्पादन ३२.१० द. ल. टन,

ऊस पिकाचे उत्पादन ३०६.७२ द. ल. टन, कापूस पिकाचे उत्पादन ३३.९ द. ल. गाठी, चहाचे उत्पादन १.० द. ल. टन, कॉफीचे उत्पादन ०.३ द. ल. टन, रबराचे उत्पादन ०.८ द. ल. टन आणि बटाटा उत्पादन ४६.६ द. ल. टन झाले आहे. याचबरोबर दूध उत्पादन १२७.९ द. ल. टन, अंडी उत्पादन ६६,४५० द. ल. नूट आणि मासे उत्पादन ८,७०० हजार टन झाले. भारतातील मुख्य पिकांचे उत्पादन सन १९९० ते २०१७-१८ पुढीलप्रमाणे-

तक्ता क्र. १.३ : भारतातील मुख्य पिकांचे उत्पादन

घटक	१९९०-९१ (द.ल.टन)	२०००-०१ (द.ल.टन)	२०११-१२ (द.ल.टन)	२०१७-१८ (द.ल.टन)	२०१७-१८ सा.वृ.दर १९९०-९१ वर
तांदूळ	७४.३	८५.०	१०४.३	१०८.५	+ ४६.०३
गहू	५५.१	६९.७	९३.९	९७.७५	+ ७७.४०
ज्वारी	११.७	७.५	६.०	५.७५	- ५०.८५
हरभरा	५.४	३.९	७.६	९.७०	+ ७९.६२
तूर	२.४	२.२	२.७	४.२५	+ ७७.०८
भुईमूग	७.५	६.४	६.९	६.२१	- १७.२०
ऊस	२४१.०	२९६.०	३५७.७	३५५.०	+ ४७.३०
कापूस*	९.८	९.५	३५.२	३५.५	+ २६२.२४

संदर्भ :- १) भारताची आर्थिक पाहणी २०१२-१३ २) Annual Reports 2017-18

* १७० कि. गाठी (सा. वृ. दर : साधा वृद्धी दर)

वरील तक्ता क्र. १.३ मध्ये भारतातील तांदूळ, गहू, ज्वारी, हरभरा, तूर, भुईमूग, ऊस आणि कापूस या मुख्य पिकांचे एकूण उत्पादन वाढ ही सन १९९०-९१ ते २०१७-१८ काळातील दर्शविली आहे. तांदूळाचे उत्पादन ७४.३ द. ल. टन वरून १०८.५ द. ल. टन झाले, तर गहूच्या उत्पादनात ६९.७ वरून ९७.७५ द. ल. टन वाढ झाली, ज्वारीचे उत्पादन ११.७ वरून ५.७५ द. ल. टन पर्यंत घटले, हरभरा उत्पादन हे ५.४ वरून ९.७० द. ल. टन वाढ झाली. तुरीचे उत्पादन २.४ वरून ४.२५ द. ल. टन वाढ झाली. भुईमूगाचे उत्पादन ७.५ वरून ६.२१ द. ल. टन इतके कमी झाले. ऊसाचे उत्पादन २४५.० वरून ३५७.७ द. ल. टन इतके वाढले आणि कापूसाचे उत्पादन ९.८ वरून ३५.५ द. ल. गाठी झाले. सन १९९०-९१ ते २०१७-१८ कालावधीत झाले. या काळात सर्व पिकांचा उत्पादनाचा साधा वाढीचा दर अनुक्रमे हा + ४६.०३, +७७.४०, -५०.८५, +७९.६२, +७७.०८, -१७.२०, +४७.३० आणि +२६२.२४ आहे.

भारतामध्ये विपुल साधनसंपत्ती आहे. उदा. मृदा (शेतजमीन), नैसर्गिक वनस्पती, जैवविविधता, भूपृष्ठीय जलसंपत्ती, भूजल साधनसंपत्ती, जलसिंचन व बहुदृशिय प्रकल्प, खनिज साधनसंपत्ती, ऊर्जा साधनसंपत्ती (कोळसा, खनिज तेल व विद्युत निर्मिती) इत्यादी आहे, पण त्याचे योग्य नियोजन करणे गरजेचे आहे.

सारांश :-

नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे मोल सिद्ध करणारा घटक म्हणून मानवी साधनसंपत्ती महत्त्वाची असते. भारतात नैसर्गिक साधनसंपत्ती, मानवी साधनसंपत्ती, भांडवली संपत्ती, तंत्रविषयक प्रगती आणि सांस्कृतिक घटक आर्थिक विकासाला पोषक असणे आवश्यक आहे. सामाजिक, धार्मिक, राजकीय आणि प्रशासन व्यवस्था आर्थिक विकासाला अनुकूल असणे गरजेचे आहे. उदा. सुपीक जमीन, जलस्रोत, वने, प्राणिवन आणि खनिज संपत्ती इत्यादी विपुल प्रमाणात आहे, वनस्पती आणि प्राणी यांच्यामध्ये जैवविविधता मोठ्या प्रमाणात आहे. भारतात गाळाची मृदा, कापसाची काळी मृदा, तांबडी मृदा, जांभा मृदा, वने व पर्वतीय मृदा, शुष्कयुक्त मृदा आणि क्षारयुक्त व अल्कली मृदा इत्यादी प्रकार आढळते. त्यामुळे भारतीय लोकसंख्येला पुरेसे अन्नधान्य उत्पादित होते.

संदर्भ :-

1. Annual Report 2017-18, Department of Agricultural, Co-operation and Farmers Welfare, Ministry, Govt. of India, New Delhi.
2. Economic Survey of India, 2012-13, 2017-18
3. Economic Survey of Maharashtra, 2012-13, 2017-18
4. सवदी ए. बी., २०१२, 'भूगोल व कृषी', निराली प्रकाशन, पुणे.

५. सवदी ए. बी., कोळेकर पी. एस., २००९, 'भारताचा समग्र भूगोल', निराली प्रकाशन, पुणे.
६. Misra, Puri, 2017, INDIAN ECONOMY, Himalaya Publishing House, Mumbai.
७. Economic Survey 2017-18, Vol. I, II, Ministry of Finance, Dept. of Economics Affairs, Economic Division, Govt. of India, New Delhi.

